

**НОВЕ СЛОВО У ДОСЛІДЖЕННІ «ПРАЗЬКОГО АРХІВУ»
(НОТАТКИ З ПРЕЗЕНТАЦІЇ КНИГИ Т.Г. БОРЯК «ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ: ПРАЗЬКИЙ АРХІВ (1945-2010)»**

I.M. Mana

**A NEW WORD IN RESEARCH OF THE «PRAGUE ARCHIVES»
(NOTES FROM PRESENTATION OF T.H. BORYAK BOOK «DOCUMENTARY
HERITAGE OF UKRAINIAN EMIGRATION IN EUROPE: THE PRAGUE ARCHIVES
(1945-2010)»**

У сучасній історичній науці для визначення архівних документів, пов'язаних з історією України, що утворилися за її межами як результат діяльності української політичної й економічної еміграції, прийнято використовувати терміносполуку *архівна україніка*. Незважаючи на відносну розробленість теми Празького архіву (складової архівної україніки), досить поодинокими дослідженнями позначені такі теми, як обставини та дійові особи, переміщення еміграційних архівів; розроблення та науково-технічне опрацювання еміграційних фондів, їхня кількість та періодизація. Саме ці непрості дослідницькі завдання були успішно реалізовані молодю дослідницею Т.Г. Боряк та актуалізовані нею у одноосібній монографії¹, яка нещодавно побачила світ.

6 квітня 2012 р. за ініціативи Програми імені Фулбрайта в Україні, в офісі Програми у рамках 20-річчя діяльності Програми в Україні відбулася презентація книги доцента кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв (далі – НАКККіМ) Т.Г. Боряк «Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010)».

Виступ Т.Г. Боряк супроводжувався демонстрацією кількох десятків ретельно відібраних слайдів, які доречно доповнювали зміст ключових положень доповіді та презентованої монографії в цілому.

Авторка повідомила, що на першій сторінці обкладинки зафіксовано фрагмент із календаря-альманаху «Дніпро» (Львів, 1923 р.), автором якої є український художник-емігрант П. Холодний-молодший. На звичайній обкладинці календаря-альманаху, що видавався коштом українців, які проживали на чужині, художник образно передав ідею «українськості» (української державності) так, як її розуміли тисячі українських (політичних та економічних) емігрантів на початку ХХ ст.

Далі дослідниця продемонструвала зображення мапи Чехословацької Республіки (ЧСР) станом на 1919 р. та зазначила, що феномен Празького архіву став можливим завдяки непересічній особистості першого президента ЧСР Т. Масарика – великого гуманіста та демократа ХХ ст., який виступив ініціатором «Руської допомогової акції», що включала фінансування російської, української, білоруської та інших еміграційних громад із теренів колишньої Російської імперії у ЧСР.

Перейшовши до висвітлення теоретичних аспектів формування Празького архіву як складової архівної україніки та корпусу документів, переміщеного до України, дослідниця констатувала, що Празький архів – це комплекс документальних (архівних, бібліотечних та музейних) зібрань української еміграції, створених в ЧСР в 1920-х – 1948 рр. у центрах її зосередження (Прага, Подебради тощо) та інших, насамперед європейських країнах; акумульовані переважно двома інституціями у Празі: Українським історичним кабінетом (УІК)

¹ Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / Тетяна Боряк ; М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011 – 544 с.

та Музеєм визвольної боротьби України (МВБУ); розпорошений у результаті повоєнних переміщень до УРСР та СРСР по українських, російських, чеських і словацьких інституціях. Виходячи з загальноприйнятих трактувань щодо модусів утворення (походження) архівної україніки (еміграційний, імперський та дипломатично-урядовий), на думку авторки, Празький архів цілком логічно вписується до еміграційної складової комплексу зарубіжної україніки.

Дослідниця неодноразово підкреслювала, що, з одного боку, архівна україніка – це документи історико-культурної спадщини України, які знаходяться/знаходилися за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України, а з другого – один із головних напрямів наукових досліджень у сучасному українському архівознавстві. Авторка зазначила, що розвиток концепцій архівної україніки бере свої початки у двадцятих роках ХХ ст. (1917 – сер. 1930-х рр.) та нерозривно пов'язаний з іменами Олександра і Михайла Грушевських, а згодом Дмитра Багалія і Віктора Барвінського.

Т.Г. Боряк повідомила, що нею було запропоновано власну періодизацію розвитку архівної україніки, яка складається з таких етапів: перший етап (кінець 1980-х рр. – 1991 р.) пов'язується з розробленням теоретичних засад україніки та початками інформатизації архівної справи (Програма «Архівна та рукописна україніка...», 1991 р.). Другий або академічний етап (1992-1995/1996 рр.) – ув'язується з кількома академічними проектами, а саме: «Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації»; «Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» та АрхеобібліоБаза. Розроблення та реалізація цих проектів сконцентрувалися переважно в академічних установах – Інституті рукопису ЦНБ імені В.І. Вернадського та Інституті української археографії імені М.С. Грушевського. Третій етап або етап упровадження (1996-1998 рр.) – пов'язаний із реалізацією теоретичних засад інформатизації архівної справи та роботою з документами, віднесених до архівної україніки у державних архівних установах України. Четвертий етап (перша половина 2000-х рр.) ув'язується з репрезентацією українських архівів в Інтернеті; наданні інтелектуального доступу до архівних інформаційних ресурсів. У цей час здійснюються перші систематичні кроки у практичній діяльності з розшуку та реєстрації документів архівної україніки, робляться теоретичні узагальнення існуючого доробку, унормування понятійного апарату та викристалізації головних напрямів наукових досліджень теми «архівна україніка». Останній етап (друга половина 2000-х рр. – наші дні) підкріплюється подіями, пов'язаними з інституалізацією архівної україніки, насамперед, заснування та становлення профільної архівної установи – Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ); поглиблення наукових досліджень, пов'язаних з українікою; всебічного вивчення конкретних документальних комплексів.

Авторка підкреслила, що Празький архів було переміщено до УРСР з метою оперативної розробки, а відтак – для пошуку документів, які б компрометували «ворогів народу». Представники радянської делегації на переговорах у Чехословаччині змусили чехословацький уряд погодитися на авральне передавання документів Празького архіву до України. У результаті таких дій Україна отримала надзвичайно цінні документи, які нині дозволяють реконструювати українську історію кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Після переміщення документи Празького архіву опинилися в кількох центральних та місцевих державних архівах, бібліотеках, музеях. Зокрема, документи УІК потрапили до Спеціального відділу таємних фондів (далі – ТФ) Центрального державного історичного архіву (далі – ЦДІА) УРСР, створеного з метою опрацювання документів української еміграції, переміщених із низки європейських країн, у тому числі з ЧСР.

Т.Г. Боряк зазначила, що в результаті дослідження вона виявила такі види обліково-звітної документації оперативної розробки Празького архіву: а) характеристики: власне характеристики, спецхарактеристики фондів, короткі характеристики на українських білоемігрантів, персональні характеристики, характеристики на фондоутворювачів особових фондів; б) довідки: історичні довідки; короткі історичні довідки, довідки-орієнтировки, індивідуальні історичні довідки, групові історичні довідки; в) виконання запитів; г) списки: власне списки та списки-довідники; г) огляди: огляди груп фондів; д) картковий облік:

складання карток та їхнє влиття до картотеки, зокрема йшлося про складання окремої картотеки українських білоемігрантів за кордоном, картотека на «контрреволюційний елемент»; е) спецповідомлення; є) алфавітні книги-довідники. Дослідниця наголосила, що «Картотека на «к/р елемент» – головний результат «оперативно-чекістської розробки», що зберігається в ЦДАВО України обсягом у понад 100 тис. карток, нині розглядається як своєрідний реєстр учасників українського Визвольного руху першої половини ХХ ст.

Авторка книги зазначила, що окремі сегменти Празького архіву були зосереджені у різних архівосховищах України відповідно до профілю архіву та характерних ознак складу документів тієї чи іншої установи. У зв'язку з цим, розкрити кількісні характеристики надходження документів в Україну 1945 р. (документи УІК) та 1958 р. (документи МВБУ) було вкрай непросто.

Надходження документів 1958 р. – із колекції МВБУ – єдиний документальний масив з однієї країни (документи колекції не змішувалася з надходженнями документами з інших країн) налічує 7232 справи, які організовані у межах 173 фондів. Для надходження 1945 р. – колекції УІК – кінцеві кількісні показники не мають точної сталої цифри: діапазон кількості фондів Празького архіву коливається від 215 до 340. Якщо відштовхуватися від авторських обрахунків обсягу сегмента Празького архіву у ЦДАВО України, то маємо цифру у 28405 справ, об'єднаних у межах 323 фондів.

Т.Г. Боряк наводить такі кількісні параметри Празького архіву відповідно до місця зберігання: ЦДАВО України – 28405 спр.; ЦДАГО України – 1472 спр.; ЦДІА України, м. Київ – 21 спр.; ЦДІА України, м. Львів – 43 спр.; ЦДАЗУ – 1111 спр.; Держархів Тернопільської обл. – 132 спр.; Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України – 2902 од. зб.; Державний музей літератури України – 30 од. зб.; ЦДК ФФА України ім. Г.С. Пшеничного – 26 фотоальбомів (3582 фотодокументи). Разом це становить 33785 од. зб. – справ та 3582 фотодокументи. Якщо до цієї цифри додати ще 1887 справ еміграційного походження, що зберігаються у ЦДАВО України, обсяг Празького архіву та еміграційного сегмента разом становитиме 35672 справ. Бібліотечний та музейний сегменти обчислюються так: ЦДАГО України має 172 спр.; Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ – 1829 примірників книг і брошур, 2320 підшивок журналів і газет (16565 примірників); ЦДАМЛМ України – 117 од. зб. (495 обкладинок на 652-х арк.); Національний музей історії України, м. Київ – 1785 одиниць. На думку авторки, наведені цифри не претендують на стовідсоткову точність. Найбільш достовірними можна вважати відомості наведені по ЦДАВО України, ЦДІА України, м. Київ та ЦДІА України, м. Львів, які корелюються з обліковими документами держархівів та становлять 28469 справ.

Окрім тих документів, що зберігаються в Україні, Т.Г. Боряк наголосила, що окремі корпуси документів Празького архіву нині також зберігаються у Чеській Республіці: Національний архів у м. Празі; Літературний архів пам'яток національного письменства у Празі; Слов'янська бібліотека; Караскова галерея та Словацькій Республіці: Музей української культури в Меджилабірцях (Східна Словаччина). Документи, які логічно пов'язані з Празьким архівом, також зберігають такі архіви: «особливого значення» – Академії наук Чеської Республіки; Чеської високої технічної освіти; Канцелярії Президента республіки; архів Карлового університету; земельні архіви в Брні і Опаві, регіональні архіви у містах Пльзені, Празі, Тржебоні і Замрску, архіви міст Праги, Брно, Острави та Пльзеня; 59 державних районних архівів тощо.

Наостанок Т.Г. Боряк підкреслила, що цілеспрямоване збирання документів, які ми нині називаємо Празький архів, та вторинні архівні документи, створені українськими архівістами для внутрішнього користування, репрезентують кілька послідовних напрямів їхнього використання: для висвітлення невикривленої історії України у міжвоєнний період; для виявлення «буржуазних націоналістів» та «ворогів народу»; для написання правдивої історії України першої половини ХХ ст. та написання інтелектуальних біографій української еміграційної еліти.

У обговоренні основних положень презентованої книги взяли участь д.і.н., професор,

член-кореспондент НАН України, директор Інституту рукопису НБУВ Л.А. Дубровіна, д.і.н., проф. кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями НАКККіМ, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Г.В. Папакін, д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України М.Ф. Дмитрієнко, к.і.н., с.н.с., професор кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями НАКККіМ І.М. Мага та інші репрезентанти наукових академічних установ України, вищих навчальних закладів України.

Першим до обговорення долучився Г.В. Папакін. На його думку, презентована книга є неординарним явищем у сучасній історіографії. Обрана дослідницею тема – Празький архів – складна, навіть невдячна, адже авторка досліджувала не те, що створювалося, відкладалося, а зовсім інший аспект – те, що сталося з документами після того, як вони потрапили до України. Науковець вказав і на дражливість теми, адже переміщалися документи з Праги до Києва, насамперед із політичних мотивів. Він також згадав про зобов'язання, які радянська сторона брала на себе при переміщенні документів до УРСР і які не були виконані.

Г.В. Папакін підкреслив, що документи Празького архіву не були відомими широкому загалу: вони активно розроблялись, і про це написано, але не науковцями-дослідниками, а спочатку – архівістами, виходячи з поточних потреб, потім – військовими в цивільному, які були частими гостями і в ЦДІА УРСР, м. Київ, і в ЦДАЖР УРСР (нині – ЦДАГО України). Тобто, недотримання радянською стороною зобов'язань підкреслює невдячність теми, адже авторка мусила писати не про те, як мало бути відповідно до норм міжнародного права, а як воно було насправді, тобто з порушеннями.

Іншим аспектом, відтіненим доповідачем, стало те, що у презентованій монографії Празький архів нарешті з'єднано в єдине ціле та висвітлено його кількісні показники (кількість справ, фондів, фотодокументів). На думку Г.В. Папакіна, заслуговує на увагу і той факт, що Т.Г. Боряк розкрила географію зберігання документів Празького архіву та назвала основні наукові інституції у Чехії та Словаччині, в яких зосереджені та постійно зберігаються документи еміграційного походження. Доповідач зазначив, що як архівіст, він добре уявляє, який значний масив документів довелося опрацювати Т.Г. Боряк для того, щоб дійти таких ґрунтовних висновків, точних підрахунків тощо. Підсумовуючи сказане, Г.В. Папакін констатував, що презентована праця є фактично біографією еміграційних архівів в радянських і пострадянських умовах; неординарним дослідженням, яке лежить на перетині кількох наукових дисциплін: архівознавства, документознавства, музеєзнавства, бібліотекознавства. Разом з тим, на думку Г.В. Папакіна, монографія була б більш ошатною, якби її зміст було доповнено світлинами більш високої якості.

Далі слово для виступу було надано Л.А. Дубровіній. Вона підтримала тезу Г.В. Папакіна про те, що тема Празького архіву є досить складною та дещо невдячною. Вона зазначила, що презентована монографія є результатом копіткої роботи кількох років та підкреслила, що тільки той, хто працював в архівах, зрозуміє, скільки праці, енергії, таланту, терпіння, наполегливості вкладено у це дослідження.

Л.А. Дубровіна відзначила як позитивний той факт, що нині є молоді дослідники, які не тільки беруться за такі складні теми, але і доводять їх до кінця. Вона також вказала на те, що у монографії було відкрито багато нових імен – творців історії ХХ ст., розкрито значну кількість сюжетів з історії архівної справи України та сформульовано такі ґрунтовні наукові висновки. Л.А. Дубровіна сказала: «Настав час збирати каміння нашої історії. Збирати всіх українців, які були розкидані по різних державах. Дивиться [Л.А. Дубровіна] на це не тільки як історик, а як людина, яка відчуває ХХ ст. і ті випробовування, які воно принесло Україні». Наприкінці свого виступу Л.А. Дубровіна констатувала, що книга вийшла вишуканою, елегантною та ретельно продуманою. На увагу однаково заслуговують як змістовне наповнення книги, так і її оформлення.

Слово для обговорення було надано І.М. Мазі. Вона зазначила, що в книзі гармонійно поєднуються теми кількох наукових дисциплін: архівознавства, історії архівної справи, джерелознавства, історії української дипломатії, історичного документознавства, історії

архівного права, історії української еміграції тощо. Доповідачка акцентувала, що монографія Т.Г. Боряк, яка репрезентує третій сегмент НАФ (документи, віднесені до архівної україніки, а також наукові підходи до визначення цієї складової), заслуговує на високі оцінки як з точки зору викладу теоретичних засад архівознавства, так і з позицій висвітлення ключових позицій формування НАФ.

І.М. Мага підкреслила, що історія та доля Празького архіву є невід'ємною складовою історії архівної справи в Україні. Вона звернула увагу присутніх на той факт, що презентована книга містить невичерпний джерелознавчий та історіографічний інформаційний потенціал. За скромною цифрою 550 позицій найменувань використаних джерел і літератури стоять роки копіткої праці в архівах та бібліотеках, ґрунтовного опрацювання наукових видань, документів оперативного та ретроспективного характеру. Учасниця диспуту також підкреслила і високий рівень бібліографічної та наукової культури дослідниці. На її думку, цінною складовою презентованої книги є укладені Т.Г. Боряк додатки, серед яких особливо вирізняються такі: додаток № 1 «Порівняльна таблиця типологій архівної україніки», який доречно доповнює зміст першого розділу монографії та є суттєвим доповненням підрозділу «Типологія архівної україніки»; додаток № 14 «Зведений реєстр Празького архіву. Пофондова реконструкція», який можна видавати окремим виданням за умови написання археографічної передмови; та додаток № 15 «Картотека діячів української еміграції у ЦДАВО України», який сміливо можна назвати картотекою української еліти, або еліти української еміграції початку ХХ ст.

На думку І.М. Маги, презентована книга є своєрідним подарунком Центральному державному архіву зарубіжної україніки, який у травні цього року святкуватиме свій 5-літній ювілей від дня заснування, та всім науковцям і архівістам, які брали участь у формуванні понятійного апарату та визначенні сутності нового наукового напрямку – архівної україніки. Вона підкреслила, що авторка монографії вдало поєднала дослідження долі Празького архіву з політичним, персоналіїним та інституціоналізаційним контекстом.

За результатами наукових слухань, під час підведення підсумків наукового спілкування виступила М.Ф. Дмитрієнко. Вона повідомила, що книга, написана Т.Г. Боряк, – хороша, зроблена якісно. Але залишаються окремі нерозкриті питання – документальні масиви архівної україніки за кордоном, наприклад, німецький сегмент, про який також варто було б згадати, адже тема праці – Празький архів. На думку опонента, треба було більше уваги приділити постаті Т. Масарика, завдяки якому було уможливлено різновекторну діяльність українських еміграційних установ. М.Ф. Дмитрієнко звернула увагу, що Т.Г. Боряк неодноразово зазначає, що під час переміщення колекцій УІК та МВБУ в Україну було порушено основний принцип організації архівних документів – принцип нероздільності архівних фондів. Але, на її думку, виходячи з реалій тогочасного буття, іншої долі в Празького архіву бути не могло. Науковець висловила застереження щодо можливості повного висвітлення у межах одного дослідження двох складних паралельних тем, а саме: реконструкції складу Празького архіву та політичної – розуміння тодішнім радянським та чехословацьким керівництвом значущості цих документів: не можна змішувати ці аспекти, бо це призвело до того, що подекуди авторка захоплюється політичним аспектом висвітлення теми.

М.Ф. Дмитрієнко підкреслила, що додатки до книги є блискучими та добре продуманими. Водночас вона вважає недоліком якість представлених у книзі світлин. На її думку, гарна книга потребує і гарних фотографій. Також, на її переконання, у монографії є фотографії, які не мають прямого відношення до Празького архіву. Зокрема, це фото працівників архівної служби. М.Ф. Дмитрієнко наголосила, що в разі, якщо авторка хотіла згадати всіх людей, які мали відношення до Празького архіву, треба було подавати фото всіх причетних до його формування, а не обмежуватися світлинами окремих особистостей.

Наприкінці виступу М.Ф. Дмитрієнко висловила думку про те, що молоде покоління повинно знати і про українську еміграцію, і про Празький архів, і про розпорошення документальної архівної спадщини. Вона підкреслила, що книга, безперечно, корисна та стане у пригоді багатьом іншим дослідникам, адже порушена Т.Г. Боряк тема практично невичерпна.